

DOI: 10.69085/linc20252410

Антония БЕЛКОВА-ГАЙДАРЖИЕВА

(Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“)

**„СИВИЯТ ПРОФЕСОР“,
ИЛИ ЗА БЪЛГАРСКАТА КРИТИКА КАТО СЪДБА
(Д-Р К. КРЪСТЕВ
В ЛИТЕРАТУРНОИСТОРИЧЕСКАТА
ПОРТРЕТИСТИКА НА МИЛЕНА КИРОВА)**

Резюме: Текстът проблематизира един от профилиращите шрихи в следосвобожденската литературна история на Милена Кирова – този, посветен на д-р Кръстьо Кръстев, превърнал служенето на литературната критика в съдба. Става дума за един от първите пространни литературно-исторически опити, изградили сложния, вътрешно противоречив, многообразен в характерологично, социалностилово, почерково отношение портрет на критика, известен като „човека в сиво“. М. Кирова не само сюжетира професионалнобиографичния път на „сивия професор“, превърнал критиката в основен тип творческо-интелектуална дейност, а и „изобретява“ наративни метафори, стилистични фигури, които се превръщат в своеобразни филтри на мисленето ни за един от най-респектиращите трагически извисени и себеподадени строители на модерната българска култура. За да се промени гледната точка към него – от познатия литературноисторически образ на строг, но скучен и праволинеен доктринер, той изпъква като един от най-проникновените и концептуални естетически ценители; „генералът“ на критическата институция у нас.

Ключови думи: „професорът в сиво“; д-р Кръстьо Кръстев; литературна критика; следосвобожденска литературна история; Милена Кирова

Antonia VELKOVA-GAYDARZHIEVA

(St. St. Cyril and Methodius University of Veliko Tarnovo)

**“THE GRAY PROFESSOR”, OR ON BULGARIAN
CRITICISM AS A LIFELONG PURSUIT
(DR. KRASTYO KRASDEV IN MILENA KIROVA’S
LITERARY-HISTORICAL PORTRAITURE)**

Abstract: *The text critically examines one of the defining strokes in the post-independence literary history of Milena Kirova – the one dedicated to Dr. Krastyo Krastev, whose devotion to literary criticism became a lifelong pursuit. The focus is on one of the first extensive literary-historical attempts that constructed a complex, internally contradictory, multifaceted – both in characterological and socio-stylistic terms – portrait of the Critic, known as “the man in gray.” For the first time, a silhouette of a modern arbiter of esthetic taste has been outlined so closely and in such detail from a psychographic, esthetic-literary, historical-contextual, and creative-biographical perspective within the framework of the literary-historical narrative. To shift the perspective on him—from the familiar, conventional literary-historical image of a rigorous but dull and doctrinaire scholar, he emerges as one of the most perceptive and conceptual connoisseurs of esthetics, a zealous builder of modern Bulgarian culture; the “General” of literary criticism in our country.*

Keywords: *“the gray professor”; Dr. Krastyo Krastev; literary criticism; post-independence literary history; Milena Kirova*

В трите тома „Българска литература от Освобождението до Първата световна война“ (2016, 2018, 2020) на М. Кирова самият начин на разказване, на използването на повествователни похвати, на завладяващата вниманието евристична реторика, но и зарядът на авторското светопреобразяващо слово превръщат реалните творчески персони, обществено-политически фигури, културни процеси в персонажи и събития, в сцени и декори на една литературноисторическа „приказка“, задоволяваща „жаждата за необичайното“ (Шкловски/Shklovski 1988: 77).

Всъщност самата епоха, кройката на фигурите, които я населяват, зарядът на случващите се събития предимно в духовно-културен план, но и по-сетнешният им отблясък, историческата им аура предполагат неомитотворческата нишка, обгърнала литературноисторическия разказ.

Но нека го кажем с фрагменти от „Историята“ на Милена Кирова, обговарящи битието на авторите от кръга „Мисъл“: „Самите художници живеят живота на героите от своите произведения. Точно като тях те се стараят да стоят далече от обществената врява и политическите институции на своето време; превръщат самотата в ценност, в източник на

вдъхновение; възлагат на себе си мисията да бъдат духовни водачи; чувстват се неразбрани и отчуждени от другите хора. Дори житейските несгоди ги приближават към образа на несретника, правят ги „скитници“ и „сираци“ в еснафския свят“ (Кирова/Kirova 2018: 43).

За това „всички от „Мисъл“ ще се стараят не просто да пишат, но и да живеят като поети“ (Кирова/Kirova 2018: 30). В тази посока не мога да се въздържа да не посоча и контекстуално привлечения и задълбочено коментиран автобиографизиращ цитат от д-р К. Кръстев: „Аз имам една безумна жажда за правда, тя трябва да ме заведе в гроба на Миларова или да ме издигне до онова от години бленувано – и на шега, и наистина положение: невенчан литературен цар“ (Кирова/Kirova 2016: 207).

Поетите живеят живота на героите, изпълняват мисията на духовни водачи. От съкровищата на миналото те изграждат универсалните смисли и ценности на човешкото. Самата История търси поетите като магьосници на словото, които да преобразуват времето за втори живот – най-истинския живот, живота на Духа. Поетите не само творят, но и живеят по законите на високото изкуство, т.е. на една друга страна, към която отвежда доктор-Кръстевата „жажда за правда“ – към онова „от години бленуваното царство“, което той ще оглави като „невенчан литературен цар“. Именно в него „Славейков сякаш живее в друга епоха, или най-малкото – в друга държава. Това е утопичната страна във възгледите на „Мисъл“ (Кирова/Kirova 2018: 24). Но не само П. П. Славейков и неговите съратници, а и повечето от останалите „персонажи“ на Милена Кирова, и самата авторка, и читателите на нейната „История“ заживяват в тази вълшебна ретроутопична литературна република.

За почерка на М. Кирова е характерен отстояваният във времето разумно-критически поглед спрямо художествено-естетическите процеси и практики. В нейната „История“ обаче редом с дистантния обективистичен разрез на епохи, личности, явления се налага впечатлението за фина, пронизваща страниците тълкувателска конгениалност и за една особена, вживяна спойка на имена и заглавия, на събития и портрети. Остава се с усещането за различен, пак научен, но и много повече дискурс, подвластен на „обаянието на отсъстващото време“ (Бланшо/Blanchot 2000: 17).

В един от необяснимо малкото излезли текстове за литературната история на Милена Кирова Н. Стоичкова отбелязва напълно основателно следното: „Основната линия, която авторката отстоява, е наречена от нея „компромисна“, тъй като се движи между „генералската“ линия – конструктивна за литературознанието ни – и аргументираното показване на слабите ѝ страни. Наистина един академичен учебник по литературна история не може без канона, признава тя, защото тази идея доминира в представите за професионална литературна подготвеност, но всъщност

настоящият издърпва като откровяващи се и забравени произведения. Някои от тях са незаслужено изпаднали като емблематични за творците, а други – „средни“ в собствено естетическо отношение, – са важни за общите тенденции на периода“ (Стоичкова/Stoichkova 2018: 359).

Имайки предвид цялостния тритомен труд на М. Кирова, не бих го определила толкова като академичен учебник, колкото като концептуална, критична по отношение на досегашните, идейно-провокативна, потапяща ни в най-фасциниращото литературно време, увлекателно разказана като алтернативни истории за книги и авторски персони, но и като есенциалистки поднесени профилиращи щрихи *История на следосвобожденската българска литература*. А те, профилиращите щрихи, са посветени най-вече на така наречените „генерали“. Всъщност „генералската линия“ има структурен характер в литературноисторическото повествование, без нея Историята на литературата не би се случила. Самите профили обаче на генералските фигури са твърде различни спрямо тези, които вече познаваме. Що се отнася до полето на литературната критика, „генералът на генералите“ е безспорно „професорът в сиво“ д-р К. Кръстев.

Неслучайно мнозина автори основават литературноисторическите реконструкции или конструират литературноисторическите сюжети през онова, което е съхранила в себе си литературната периодика, която в края на XIX в. става незаобиколима институция: „И тъй като XIX век е век на словото, на хуманитарната образованост изобщо, тяхното присъствие и тяхното влияние представляват институция на културното възпитание в българския краевековен свят; чрез опубличностеното слово се изграждат младите поколения поети, писатели, журналисти; формира се обществената рецепция на новоизлезли творби и – не на последно място – полагат се основите на гражданското съзнание сред читателите...“ (Кирова/Kirova 2016: 185).

В края на XIX и особено през първото десетилетие на XX век българското общество действително се конституира като литературоцентрично благодарение и на литературната периодика, която превръща литературния живот в публичен, във всекидневен видим. Именно по страниците ѝ се засрещат професионалните критически оценки със спонтанните читателски емоции, строгите естетически критерии с масовите вкусове, социологическите анализи с конкретни граждански активности, частните човешки съдби с режисирани политически сценарии... Някак там, във вестниците и списанията, започнали да излизат като обществено-културно синтетични, думите не само изгряват сутрин и залязват вечер, но започват да живеят своето автономно битие. Особено тези на художественото изкуство и критиката за него. Тъкмо те,

вестниците и списанията, се явяват пространството, което започва да функционира като „канонобразуваща среда“. Защото „[в]сички издания се стремят да публикуват – от една страна, добри и известни автори, от друга страна обаче – да представят нови, по-малко известни и особено местни творци. Критиката заема значително и задължително място; постепенно се появяват първите годишни обзори на литературна продукция, пишат се първите литературноисторически статии...“ (Кирова/Kirova 2016: 186).

Така например, за да изгради машабния портрет на д-р Кръстев (за първи път така плътно и детайлизирано от психографска, естетико-литературна, историко-контекстуална, творческо-биографична гледна точка в рамките на литературноисторическия наратив), авторката скрупулозно ще проследи и анализира второто поред, но „първото българско списание, изцяло посветено на литературна критика, литературноисторически и литературнотеоретически изследвания“ (Кирова/Kirova 2016: 190) издание на д-р К. Кръстев – „Критика“. И от книжките, излизали в рамките на една година, тя ще разпознае в гласа на все още по младежки дръзкия и еуфоричен, но „единствен професионален критик“ (Кирова/Kirova 2016: 190) у нас „самочувствие на европейски възпитан учен“, „борбеност, нетърпимост към това, което нанася вреда на българската култура“, „съзнание за мисия, която ще бъде следвана с безкомпромисна упоритост един цял живот“ (Кирова/Kirova 2016: 191).

На фона на „турбулентния хаос“ (Кирова/ Kirova 2016: 191) от оценки, мнения, позиции, най-често повърхностни и агресивни, действително са нужни кански усилия, за да се „прочисти“, канонизира, йерархизира литературното поле от естетически ценностна гледна точка. Поради което „... младият редактор на „Критика“ си спечелва отвсякъде врагове, а списанието му е подложено на гневни нападки“ (Кирова/Kirova 2016: 191). Но излизайки от синхронията на времето и прилагайки макроскопската литературноисторическа оптика, изследователката ще противопостави на текущо конкретното едрия шрих на голямото явление: „И все пак трябва да погледнем на идеята за литературен диктатор откъм резултатите на едно житейско дело, в което тя работи като обществена позиция и програма за практически действия. Именно самочувствието и убеждението, че е призван за мисия, правят фигурата на д-р Кръстев толкова средишна и незаобиколима в българската литературна история“ (Кирова/Kirova 2016: 191).

След това идва ред на „Мисъл“, списанието, след което по думите на Алберт Гечев „не можем да посочим нито едно литературно списание, което така добре да уважава и българската литература, и четците си“ (Кирова/Kirova 2016: 197). Главната заслуга, за да се превърне „Ми-

съл“ в „Мисъл“, е именно на доктора по философия. Не само той и съратниците му, но и следващите поколения едва ли са знаели, че „само пет години по-рано литературно списание със същото име е излизало и в българското градче Силистра“ (Кирова/Kirova 2016: 193). С подобни дребни на пръв поглед, незабелязвани и от най-пунктуалните изследователи факти е изпъстрена „Историята“ на М. Кирова. Но те са вклине-ни там, където градят смисъла на големите явления или пък уплътняват представата ни за цялостната панорама на българския културно-литературен процес. С други думи, при М. Кирова фактът никога не е сам за себе си, той носи имплицитно значение, той се появява „насред пътя“, за да насочи към същностните проблеми, към знаковите явления.

Както находчиво е отбелязал Н. Георгиев в своите методологически размисли към „предисторията на бъдещата история на българската литература“: „Понятието „факт“ в литературната история е смислово нееднородно“ (Георгиев/Georgiev 2017). Селектираният и коментираният факт в литературната история е същностна част от концептуалната рамка на разказа, той съдържа в себе си най-малко две равнища. Ето един пример в тази посока. В профилиращите сп. „Мисъл“ шрихи М. Кирова обръща „пътлом“ внимание на това, че единственият добър писател, останал непубликуван в ръководеното от д-р Кръстев издание, е Димитър Иванов от с. Байлово. За да последва директният коментар от диахронна естетическа позиция: „... не защото Кръстев храни към него принципно отрицателно отношение. Просто първият разказ, който Елин Пелин изпраща в редакцията, е наистина слаб“ (Кирова/Kirova 2016: 195). Т.е. в случая фактът, че бъдещият класик не е намерил място по страниците на естетическата крепост „Мисъл“, е важен с въпроса „Защо?“. За да се изтъкне ролята на д-р Кръстев като професионален ценител с формирана и безкомпромисна художествено-критериална система. Нещо, което проличава най-вече от знаменития „естетически отдел“ на списанието.

Първият сред критиците ни, който приема като своя мисия възпитаването на нов тип читателска аудитория, д-р Кръстев изпъква като грижовен баща спрямо следващите поколения арбитри на естетическия вкус: „Внимателно отбира обещаващите студенти, възлага им реферати върху българската литература, след това публикува най-добрите в списанието...“ (Кирова/Kirova 2016: 195).

Съвсем резонен е и акцентът върху това, че в края на XIX в. и в началото на XX в. „Мисъл“ се налага като „неписан законодател на литературните вкусове сред българската интелигенция“, във „висока инстанция на авторитета в публичния живот“ (Кирова/Kirova 2016: 196). Благодарение тъкмо и най-вече на крупната му фигура и мощен профе-

сионален авторитет, на възпитаните от него по-млади естетически ценители като Б. Пенев, Вл. Василев, Б. Ангелов, Ив. Мешков и др. българският обществено-културен живот става, така да се каже, критикоцентричен. Литературните критици са били ядрото на българската интелигенция, стожерите на националната култура, около които „осцилират“ всички най-важни имена от духовния живот. И приближени, и опоненти следят под лупа как са се произнесли критиците, кого са канонизирали, кого са отлъчили от актуалната литературна публичност. Кого са одобрили или кого са посочили с пръст в своята художествено-критическа цитадела д-р Кръстев и компания.

Това, че в концептуалните рубрики на изданието се отстоява с всички сили художественото качество и ценителският професионализъм, превръща „Мисъл“ с годините действително в литературно-културна автономия, в която: „... творбата е творба само когато се превърне в споделено вътрешно пространство между този, който я пише, и този, който я чете, разгърнато пространство на взаимно оспорване на способността да изречеш и на способността да чуеш“ (Бланшо/Blanchot 2000: 23). Там наистина К. Кръстев, Б. Ангелов, Б. Пенев, Вл. Василев, от една страна, П. К. Яворов, П. П. Славейков, П. Ю. Тодоров, но и Ст. Михайловски, и Ал. Константинов, и К. Христов, от друга, взаимно са се четели и чували, оспорвали или подкрепяли в името на автономията на българската литература и нейните образцови ценности.

Като казах автономия, разказът на М. Кирова за „периодиката като институция“ е финализиран с печално известния исторически факт около освиркването на Фердинанд при откриването на Народния театър на 3 януари 1907 г. и затварянето на Университета за две години. Всъщност студентите, насърчавани от своите професори, бранят автономията на Духа от посегателствата на монархическата диктатура. Сред професорите е самият д-р К. Кръстев, който няма как да не реагира от трибуната на „Мисъл“ със станалите емблематични текстове като „Съдбините на нашия университет“, „Княз Фердинанд и българската литература и духовен живот“ и др.

Невъзможно е една българска литературна история да отминне този факт, който заплита в себе си конкретиката на историческите съдбини със символиката на духовното битие. 1907-а е не само годината, в която литературата, Университетът се еманципират спрямо властта, тя действително се превръща в духовна „родина на българската интелигенция“ (Неделчев/Nedelchev 2008: 7-10). „Защото наистина има още нещо, нещо отвъд прилежните инвентаризации и автобиографичните разкази, нещо различно от аналитичните срезове, нещо над литературно-историческите рамки. Нещо, което превръща 1907-а във вдъхнове-

ние. Вдъхновение за отстояване на автономията на литературата. Вдъхновение за създаване на една жива, достигаща лично, литературна история“ (Дойнов/Doynov 2009: 11).

Тъкмо вклиняването на подобни исторически факти, които имат пряко отношение към битието на високите български думи, на влиятелните фигури на българския духовен живот; факти, които се извисяват до символи, до общосподелими пароли, които засияват като културни метафори, прави литературноисторическия разказ на М. Кирова образно внушителен и жив, персоналистично въплътен, лично преживяем, сетивно докосващ. 1907-а е годината, в която „... след 17-годишно присъствие в центъра на българския културен живот „Мисъл“ престава да съществува“ (Кирова/Kirova 2016: 197).

След като споменава за двата излезли през 1910 г. сборника (алманаха) „Мисъл“, авторката ще завърши разказа си за един от няколкото „края“ на тази красива епоха със следната запомняща се ценностно-естетическа повествователна поанта: „След това „Мисъл“ изчезва. Беди сполетяват един след друг неговите редактори; още преди края на второто десетилетие всички ще бъдат покойници. Списанието обаче остава – в литературната история. То се превръща в спомен за волята на едно поколение писатели да отстояват развитието на българската култура като свое лично призвание, като невъзможност да живеят по друг начин“ (Кирова/Kirova 2016: 199). Още в началото на пътя си тези хора са знаели, че високата българска литература е трудно постижимо щастие, че нейното създаване и отстояване е „сладка упоителна болка, която ги разграничава от другите и с която се гордеят“ (Бланшо/Blanchot 2000: 195); че поривът им да съ-граждат и бранят тази литература, е „порив, свързан с желанието, което, както и вдъхновението, е скок, скок в безкрая“ (Бланшо/Blanchot 2000: 195).

Съвсем естествено – след проблематизирането на периодиката като институция с център сп. „Мисъл“ – разказът плавно продължава с „очерка“ „Кръстьо Кръстев, първият професионален критик“. Може би с изключение на Светлозар-Иговата „История на българската литература“, която отделя подобаващо внимание на теорията и критиката като съ-творчество, като равностоен дял на художествената литература, като нейното естетическо самосъзнание, тук, в следосвобожденския литературноисторически разказ на М. Кирова, за първи път е поместен текст (повече от 20 страници), посветен на д-р К. Кръстев, а след това проникновени страници за Б. Пенев и другите ярки арбитри на естетическия вкус.

Струва ми се, че за първи път на фигурата на д-р К. Кръстев се посвещава толкова пространно място (освен в малкото посветени му монографични изследвания), при това е изграден сложният, вътрешно

противоречив, но в същото време естетически монолитен портрет на доктора по философия с всички възможни негови основни „тонове“ и „обертонове“, „теми“ и „репризи“. Най-подготвеният в психоанализата литератор, М. Кирова действително е създала вълнуващ, идейно полифоничен, цветен, многообразен в характерологично и социалностилово отношение портрет на критика, известен като „човека в сиво“. Някак от предложените психографски щрихи изпъква силата, „властта на образа“ (Рикьор/Ricœur 2006: 276) – с вътрешните апории, но и с непоколебимите „цели и задачи“ пред българската литература.

– Сурово и малко надменно държане, никаква грижа да предразположи събеседника си, директно формулиране на целта, с която е проговорил, суховат изказ, суховати пъстри очи, които сякаш гледат без милост;

– Дори в горещините на лятото носи сиви обувки, сив панталон, сива вратовръзка и сиво бомбе; при нужда – и сив чадър.

(Кирова/Kirova 2016: 200 – 201)

– Същият този човек грижовно отглежда всяко зрънце талант, което съзре сред студентите си. Щом открие обещаващ младеж, възлага му реферат, после анализира творението с безброй забележки и ако резултатът се окаже добър, не се колебава да публикува никому неизвестния автор по страниците на „Мисъл“;

– Когато започва Балканската война, пристига в Народното събрание с дълъг списък интелектуалци, изпратени на фронта. Не отстъпва, докато не се среща със самия военен министър, генерал Никифоров, и успява някак си да го убеди, че България не бива да губи своя интелектуален потенциал, защото той е най-голямото ѝ богатство...

(Кирова/Kirova 2016: 200)

М. Кирова не само сюжетира професионалнобиографичния път на „сивия професор“, превърнал критиката в основен тип творческо-интелектуална дейност, а и „изобретява“ наративни метафори, стилистични фигури, които се превръщат в своеобразни филтри на мисленето ни за един от най-респектиращите трагически извисени и себеподадени строители на модерната българска култура.

Така разказът за този външно студен, хладно дистанциран, лишен от лицеизразени емоции български интелектуалец става повече от увле-

кателен и близък, на места с притчов заряд: „Насред военната драма Кръстев навършва петдесет години; никой не се сеща да отбележи юбилея му в публичното пространство, а до друг юбилей той не достига. В края на войната силите му сякаш започват да се изчерпват, изпитва все по-голяма умора – не физическа, а душевна и умствена умора. Външно изглежда все така забързан и енергичен, вътрешно все повече го тегли онова душевно „отвъд“, за което пише в посвещението към една от последните си книги „Христо Ботйов. П. П. Славейков. Петко Тодоров. П. К. Яворов“... (Кирова/Kirova 2016: 202).

Здраво тяло, но душевна тегота, физическа сила, но метафизическа смиреност, земна енергия, но „отвъдна“ копнежност... От една страна, строгият представител на академичната общност, на естетическите йерархии, на твърдите правила и формулни конструкции. От друга – негата на модерната душа, на самотника интелектуалец с контемплативна нагласа. Романтично изграден персонаж на модерен приказен сюжет, който има своята „начално-финална рамка“. Започнал дръзко и дръзновено, стъпил безкомпромисно и непоколебимо на сцената на критическото поприще, титулуваният философстващ литератор или литераторстващ философ сам ще финализира своя живот на критик и човек като герой на „модерната драма“, за която толкова много е писал...

Тъкмо „надменният“ д-р Кръстев след ослепяването на поета на нощта при първия му опит за самоубийство, останал охулен, прокажен от хлевоустата мълва и официалната обществена позиция, поема на свои разноски лечението му у нас и в чужбина. И бди над него, над неговия „живот към смъртта“ – до последния ден и още повече след това. Приятелят, съратникът, съ-деецът, суровият критик, който не издържа предизвикателствата на съдбата, когато „един след друг потеглят рано към онова далечно отвъд с почти мистическа ритмичност“ (Кирова/Kirova 2016: 203) всички, с които е делил паденията и възходите, тегобите и полетите на българската литература: „Една неделя в началото на април 1919 г. професорът заминава за своята вила в Костенец, неочаквано се връща още на втория ден. Отива в университета, после в Борисовата градина, прибира се вкъщи, после чете до един часа през нощта... Намират го мъртъв. Причината за смъртта му остава неясна. Според едни е допуснал неволна грешка в употребата на лекарства; според други – извършил е напълно съзнателен акт. Седем години покъсно в сп. *Демократически преглед* ще се появи интересна публикация: „Бележки към архива на д-р К. Кръстев“. Авторът Александър Дзивгов, който по някаква причина е преглеждал този архив, разкрива, че след второто самоубийство на Яворов съдът е връчил на д-р Кръстев остатъка от отровата, с която се самоубива поетът. Кръстев ревностно е

пазел пакетчето, сега облепено с надпис: „Останка от отровата, която Яворов изпи на окт. 1914 година, която смятам да глътна аз, ако... Многоточието е останало незапълнено, в очакване на момента, когато „ако“ ще се превърне в „сега“ (Кирова/Kirova 2016: 203 – 204).

Съвсем неслучайно М. Кирова литературноисторически повестува, заплитайки всички синхронно опубличностени и диахронно проучени факти и детайли, свързани с живота, но и със смъртта на тази крупна фигура от българския интелектуален елит. Този „слабичък и европейски възпитан младеж“ (Кирова/Kirova 2016: 204) наистина отрано е поел върху плещите си непомерен товар – да „персонализира“, да конструира, да изпълти модерната, европейски съизмеримата българска литература, и по-точно – естетическото самосъзнание за нея. Да се бори, да я отстоява, да я изстрада. До последния дъх.

Отива си съдържано, спокойно, както е живял. Отива си подобаващо, което според М. Бланшо „... означава да спазиш приличието, да останеш верен на себе си, да уважаващ живите. Да умреш подобаващо, означава да умреш в своя собствен живот“ (Бланшо/Blanchot 2000: 95). Да, наистина д-р К. Кръстев умира в своя собствен живот, с лице към него, но не и „с гръб към смъртта“, и в тази подобаваща смърт има повече учтивост към света, отколкото страхопочитание към дълбините на бездната. Но д-р Кръстев през целия си творчески път се е вълнувал от *бездната*, разтворила се „по ръба между безумието и висшата мъдрост“, от яворовските „песни“ на душевните бездни, от онова далечно „отвъд“, което надхвърля чертата на хоризонта. Целият патос на неговия живот е устремът към метафизическите пространства, към земните въздигания на твореца, който е установил отношения на независимост спрямо смъртта; към изкуството, което е във връзка със смъртта. А „[к]ойто разполага с нея, разполага в крайна сметка и със себе си, свързан е с всичко, на което е способен, той е изцяло способен. Изкуството е власт над върховния миг и върховна власт“ (Бланшо/Blanchot 2000: 83).

Отгук и великолепната поанта в разказа за „сивия професор“: „Делото му остава отворено за окончателната преценка на литературната история – отвъд злободневната шумотевица и личните отношения, в онова пространство, където никоой не може да го раздели от изгубените другари“ (Кирова/Kirova 2016: 220).

Тук отново искам да подчертая, че освен силните аналитично-интерпретативни и метакритически прочити на творческите светове на българските писатели и естетически съдници, освен идейно богатите и фактологично плътните културноисторически и социологически разрези, освен проблемно разгърнатите типологично-панорамни етюди „Историята“ на М. Кирова предлага и неподражаеми портретни скици на

наистина важните персони от следосвобожденското „осево време“ на българската литература. В бих казала, архитектурно изградените творчески профили авторката умело изрисува яркообразни биографични „фрески“, които открояват индивидуално физиономичното за съответното писателско присъствие, като почти винаги върху основата на различен тип анализ тя извежда устойчивостта на даден поведенчески модел в творческия животопис. Става дума наистина за критикопенителски, историкоповествователни, портретно-изобразителни биографически опуси със своите смислови акценти, концептуални ядра, литературоведски генерализации. Те нито започват с втръснатата през десетилетията (особено социалистическите) схема кога и къде е роден писателят, нито пък проследяват изчерпателно хронологията на неговия живот. Така да се каже, и изобразявайки, и разказвайки, и анализирайки дадено творческо битие в анализите на литературния живот, М. Кирова търси и постига „метафизиката на неговото присъствие“ (Рикъор/Ricœur 2006: 58). С други думи, прониква отвъд сухата фактология, отвъд реконструиранията събития – в есенциалното, отличителното за съответната персона.

И тъкмо аналитично-типологизиращата дарба на авторката прави така, че от гъмжащия с факти кошер се извличат само „медоструйните“, създаващите ефект, „който можем да наречем визуален, а именно ефекта на едно синоптично виждане“ (Рикъор/Ricœur 2006: 290).

Още съвременниците на философа литератор са му създали славата на тесногърд доктринер, особено в очите на критиците, изповядващи не принципите на немската систематичност, а на френския артистизъм и импресионизъм, да речем. Но и по-късно, в периода на комунистическия режим, за авторите от кръга съвсем съзнателно се налагат образите на граждански ригидни, самоизолирани се в своята кула от слонова кост елитарни естети. М. Кирова – тъкмо обратното – гради последователно образа на интелектуалеца като смело и открито изразяващ позицията си по различни въпроси с обществен и политически характер. Той не само поддържа раздела „Обществено-политическа хроника“ в „Мисъл“, но в края на 90-те сам започва личната рубрика „Политически дневник“. За да се наложи не просто като строг кабинетен учен, а като интелектуалец *par excellence*.

Съвсем не учудва изследователският ход, че от многото тематични линии на доктор-Кръстевата публицистична проза авторката ще отдели три, особено показателни за „възгледите и социалната му смелост“ (Кирова/Kirova 2016: 208).

На първо място – „кабинетният“ професор „е бил аналитичен и безпощаден съдник на своето общество“ (Кирова/Kirova 2016: 208).

Характеризирайки от всички страни творческо-поведенческия модел, публичния образ на арбитъра на естетическия вкус, изследователката ще направи симптоматичната забележка, че в своята публицистика интелектуалецът „пряко задава онзи реторичен модел на изобличението, който в същото време критикува, щом го срещне в творчеството на някой писател“ (Кирова/Kirova 2016: 209). Забележката е направена с цел да се открие естетическият принцип: „Но в публицистиката – публицистично, в литературата – литературно, това е принципът, от който никога няма да се отклони“ (Кирова/Kirova 2016: 209). Воин срещу вестникарската, т.е. незадълбочена, повърхностна критика, срещу елементарното дразнене на читателските сетива, критикът, чиито професионални текстове са фундирани върху философско-психологическа и строго естетическа основа, е първият, наложил концептуалното отстояване на литературната автономия.

На второ място е открит образът на „убеден противник на монархията в модерния свят“ (Кирова/Kirova 2016: 210). Интерес тук представляват редица примери от публичното битие на д-р К. Кръстев, които не са предизвикали до момента целенасочен изследователски интерес. Така например в периода след демократичните промени литературноисторическите съчинения и университетските курсове активно се позоваваха на статията на титулувания естет „Княз Фердинанд и българската литература и духовен живот“. Но някак си никой не е обръщал внимание на красноречивия „образотворчески“ факт, че д-р К. Кръстев използва в аргументативното си изложение „... една проста и официална статистика. Сред ордените, раздавани лично от княза, има „медал за науки и изкуство“ – златен и сребърен. В продължение на двадесет години е връчван само два пъти: на Вазов и на Антон Драндар. На Вазов обаче – не като на народен поет, а като на депутат, докато никому неизвестният Драндар получава отличието си като „списател“...“ (Кирова/Kirova 2016: 211).

Повече от наложителен е коментарът на този пример, проблематизиран от доктора по философия. От една страна, той е показателен за критика като ревностен защитник на духовната автономия, на „духа на горда гражданственост в българската литература, където образът на княза не се явява нийде... – поне в положителен смисъл – не“ (Кирова/Kirova 2016: 211). От друга – се налага повсеместният ценностно йерархизиращ импулс на естета в полето на културата. Вазов и Драндар. Само каква амплитуда, и то открояна в синхронията на времето, тъй като мисленето на обществено отговорния литератор е отвъд всякакви конюнктурни, отвъд всякакви власти и касти...

И на трето място М. Кирова откроява темата за образованието в България като особено любима посока на разсъждения в публицистика-

та на Кръстев, за да изпъкне като „един от най-образованите и научно мотивирани защитници на женските права през 90-те години и в началото на новия век“ (Кирова/Kirova 2016: 212), като един от най-просветените, европейски съизмерими представители на родната академична мисъл.

И като казах европейски съизмерими, д-р К. Кръстев действително е един от първите представители на българската интелигенция с напълно оправдано, доказано с времето, извоювано самочувствие на естет, философ, критик, който мисли българската литература през наднационални аршини, със световна мяра. И ни най-малко не носи на гърба си типичния българско-балкански комплекс за малоценност.

В тази връзка концептуално плодоносен от литературноисторическа гледна точка е дискутираният от М. Кирова в том втори на тук обсъждания труд проблем „свое – чуждо“, и то в първия опус: „Кръгът „Мисъл“ – теоретична програма и критическа практика“. Проследявайки как в различните времена този въпрос преминава през конюнктурноидеологически решетки, авторката защитава тезата, че въпросът „свое – чуждо“ „... не е литературен проблем, защото литературата във всяка епоха е съществувала чрез надграждане върху някакви „чужди“ традиции и като мрежа от взаимни влияния“ (Кирова/Kirova 2018: 11 – 12). С други думи, този проблем е надпоставен, извънлитературен и винаги идеологически „украсен“: „Противопоставянето идва по-късно, едва когато литературните историци започват да назовават и подреждат явленията така, че да се получи някакъв ценностно йерархичен и национално осмислен разказ за „историята на българската литература“. Именно тогава опозициите свое – чуждо, традиция – външни влияния се поставят на дневен ред и се превръщат в оръжие за оценка“ (Кирова/Kirova 2018: 12).

Естествено, че учейки, живеейки, „разтваряйки“ се в немскоезичната духовна среда, д-р К. Кръстев е познавал из основи нейните средни поети, естети, философи (психологическата естетика и субективният идеализъм са в основата на Кръстевите разбирания за изкуството), но както Св. Игов твърди по друг повод (есеистиката на Йован Христич): „познание“ не значи влияние, още повече, че и „влиянието“ може да бъде не само следване на един образец, а и спор с него“ (Игов/Igov: 13).

Освен това при д-р К. Кръстев, а и при П. П. Славейков не става дума толкова за преки заемки или за директно влияние, а по-скоро за дълбоко родство, за мирогледна близост в оценките и съжденията, за типологическо сходство на идеалите за изкуство и литература. Безспорно няма как да оцениш величината на родното, ако не познаваш голе-

мината на световното. За което д-р Кръстев не само е полагал усилия, но което е и прилагал в ежедневната си критическа практика.

И по друг повод, участвайки в дискуссионния форум „Европейският съюз и предизвикателствата пред творците на художествена култура“, в присъщия му сентенционален дух Св. Игов ще формулира: „... светът ни е необходим като по-важната родина, за да може да съществува и по-малката ни родина“; „Няма национална литература без съществуването на световна, а фактите показват, че по-рано по някакъв начин възниква универсалният тип литература, от който по-нататък се отделят националните литератури, разбираемо в абсолютно всички смисли на думата. Именно съществуването понякога на универсалното, тоест извънродното...“¹.

Подех по-пространното и многопосочно разгръщане на този проблем съвсем неслучайно. Милена Кирова в ескиза за „началото на българския модернизъм“ под черта огласява, но и опонира, и то съвсем аргументирано, на някои добили широка публичност гледни точки по въпроса за „описанието на българската литература (и дори култура) като „списъци на отсъстващото“, като дълга поредица от болезнено половинчати опити да наваксаме липсите в националната си традиция“ (Кирова/Kirova 2018: 12). Авторката ще цитира немалки фрагменти от съчинението на Ал. Кюсев „Списъци на отсъстващото“ от 1998 г., според което: „Българската национална култура възниква като едно болезнено присъствие на отсъствията, а историята ѝ може съкратено да се опише като вековни усилия по попълване и отстраняване“. Дали не можем да наречем такива литератури самоколонизиращи се, пита се по-нататък Кюсев и разбира се, отговаря положително на този въпрос: „Внасяйки чуждите модели, самоколонизиращите се култури се самотравмират, защото те внасят с това своята непълноценност, инфантилност, болезненото отсъствие на същности, зрялост и универсалност в себе си“. Когато погледнем обаче назад, към истинското случване на българската литература, ще видим, че нито Кръстев и Пенчо Славейков, нито поетите символисти, нито авангардистите по-късно преживяват като болезнено противоречие своето желание да бъдат част от актуалната действителност на европейското изкуство. Димчо Дебелянов носи на фронта стихосбирката на Самен **не защото иска да бъде като него, а защото се чувства сроден с него**. Противоречието и съответно възможните му оценки се появяват едва в

¹ Вж. Европейският съюз и предизвикателствата пред творците на художествена култура. Дискусия. – Литературен вестник, 20 – 26.05.2009, 11./ Vzh. Evropeyskiyat sayuz i predizvikatelstvata pred tvortsite na hudozhestvena kultura. Diskusiya. – Literaturen vestnik, 20 – 26.05.2009, 11.

стремежа на определени критици да теоретизират (да подредят литературната история по начин, който съответства на някаква тяхна, предварително приета теза). В случая с Кьосев става въпрос за методологията на един вид изследвания, известни като постколониализъм; той пренася термини и тези от техния арсенал, за да изгради свой „голям разказ“ за историята на българската култура. И най-куриозното и показателно в случая е това, че „... болезнено повлияният от липсата на „своя“ традиция е самият интерпретатор. Именно той налага върху историята на българската култура възгледи, които идват отвън. Бихме могли да го наречем и „самоколонизация“, ако използваме този вече предложен от него термин“ (Кирова/Kirova 2018: 13).

Позволих си обемния цитат, тъй като безрезервно приемам твърдото концептуално включване на литературната историчка по отношение на многоогласената и дебатирана теза от 90-те години на XX век, която продължава да се „предъвква“ от някои позакъснели изследователи и днес под маската на сериозно задавани въпроси и наистина външно възпитани теоретико-методологически усъмнявания относно това съществува ли български литературен канон, българска класика, универсални български художествено-естетически ценности и пр.

По-скоро валидно е усъмняването на самата М. Кирова, че с „... тези като тези на Ал. Кьосев „голям разказ“ за историята на българската култура е невъзможно да се създаде (Кирова/Kirova 2018: 13). Най-малкото защото те са дълбоко неверни, привнесени, адаптирани. Всъщност афишираните в края на 90-те години на XX в. усъмнявания във валидността на българския литературен канон, интелектуалният комплекс, че той е локален, неуниверсален, провинциален, най-вероятно са поредните умни провокации на авангардната родна интелигенция, желаеща ценностно да се отграничи от доскорошната четиридесетлетна идеологическа машина. Но всичко това би трябвало да е останало в 90-те...

Във визираните от М. Кирова текстове на Ал. Кьосев, предимно от организираните от него сборници „Българският канон? Кризата на литературното наследство“ от 1998 г., авторът твърди, че самата дума „канон“ е сравнително нова за литературоведските среди у нас – поне в значението си на списък от престижни, представителни и задължителни за изучаване произведения от националното литературно наследство и т.н. Подобно твърдение не отговаря на истината. То е провокативно и е ориентирано към краевековното мислене за канона. Още през 20-те години на XX в. в литературната ни периодика излизат статии, които не само проблематизират явлението „литературен канон“, но и инициират дебат по въпроса. Но още по-важното е, че да се говори за липса на йерархизация, скриваща случайностите, жалката некултурност, вестни-

карстващата пошлост, след д-р К. Кръстев и неговите по-млади последователи като Б. Пенев, Вл. Василев, В. Пундев, Ив. Мешеков, е повече от неуместно.

Отгук и патосът, настоящата литературноисторическа реторика на М. Кирова: „И в крайна сметка **защо** да се саморазпитваме и самотравмираме за това, че сме се опитали да бъдем като най-добрите в онзи момент. Защо да не видим доблестната, направо героична страна на този напрегнат и драматичен процес, в който една литературна история от петдесетина години прескача епохи и става част от презнационалното, космополитното в духовен смисъл пространство на своето време? Въпросът *свое – чуждо* следователно няма нужда да бъде обсъждан като *литературен проблем*. В литературата той изобщо не е проблем, а решение на проблема с исторически пропуснатите възможности на българското развитие“ (Кирова/Kirova 2018: 13 – 14).

Така или иначе в основата на това синхронно, пълноценно съизмерване, на този „интертекстуален диалог“ между родното и чуждото стои тъкмо д-р К. Кръстев – и с естетико-философските си „етюди и критики“, и с гражданско-житейските си жестове. Напълно обосновано литературната историчка обръща подобаващо внимание на студията на доктора по философия от 1903 г. „За тенденцията и тенденциозната литература“, фундараща „теоретическата посока, която възприемат творците от „Мисъл“ (Кирова/Kirova 2016: 213). И действително това е един ярък, изпреварил българското културно време текст, който за първи път налага концептуалното отстояване на литературната автономия, независима от всякакви политически, икономически, социални ангажменти. Както образно-метафорично се изразява изследователката: „Големият враг, срещу който като срещу стоглава хидра се изправя Кръстев, е назван **тенденция** – явление, старо колкото самата литература, но в действителност „аномалия“ и „заблуждение“, накърняващо съществени особености на изкуството“ (Кирова/Kirova 2016: 214).

И тук отново ще се срещнем с присъщата силна смислотворческа страна на почерка на М. Кирова, а именно – след като дефинира, след като формулира явлението – да го проблематизира, да го „атакува“ с поредица от въпроси. За да последват и нееднозначните отговори. Евристичният заряд на нейната следосвобожденска литературна история е много, много висок – идейнокумулативен, смислопораждащ.

Обявявайки война на всичко „вестникарско“, „авантюрно“, „публицистично“, „... д-р Кръстев отказва да се съобрази с националната специфика на българското литературно развитие; как биха могли да пеят само за „воля и младост“ творците, които се раждат из злобата на

деня, като Алеко например, като Стаматов и Михайловски“ (Кирова/Kirova 2016: 214).

Зададеният въпрос предпоставя най-малкото две предположения, работещи за „честта на Кръстев“: „Първо, отвъд Алеко, Стаматов и Михайловски има голяма кохорта от пишещи българи, които маскират липсата на талант с нравоучителност и сантиментален социален патос. Неслучайно един от тези, които най-яростно реагират срещу тезата (и статията) за тенденцията, е Димитър Благоев; като тесен социалист той винаги е готов да пожертва „художественото“ за сметка на партийната тенденциозност“ (Кирова/Kirova 2016: 214).

И второ, водейки битка с тенденциозността в литературата, Кръстев я степенува от естетическа гледна точка спрямо способността на писателите структурно-художествено да възплъхват определени идеи: „Той на практика никога не е бил и няма да бъде против наличието на идеи, включително на социални идеи, в литературното творчество, само че идеите според него трябва да бъдат лично постижение, убеждения, които са извоювани с душевния опит на отделната личност“ (Кирова/Kirova 2016: 214).

Очаквано изследователката ще контекстуализира в социокултурен план и средищната, емблематичната книга на философа критик „Млади и стари“ от 1907-а не само през поколенчески, но преди всичко през естетически категории. Защото това е книгата, институционализираща противопоставянето между „вестникаря“, „анекдотиста“, „пикантериста“ в литературата, от една страна, и модерния естет и ценител, от друга.

Относно портретиращия опус за д-р Кръстев Н. Стоичкова с право забелязва: „Този хващач читателя биографичен сюжет се оказва път за демонстриране на близо четиридесетлетните доктор-Кръстеви литературни възгледи. По своеобразен начин се опровергават популярните упреци към критика за неговото сухо и йерархично подреждане на литературните факти, за догматизъм в интерпретациите му, за липса на тънка чувствителност в естетическите оценки“ (Стоичкова/Stoichkova 2018: 362).

И нека видим как този български интелектуалец, запленил от „немските гостилничари“, би казал П. П. Славейков, ратуващ за един „живот на нравствен идеал“, често пъти изпреварвал живота на самата художествена литература и поради това изглеждащ елитарен и доктринерен, ни докосва с естетико-философските си проникновения, с блестящо улучените тълкувателски формули за най-ярките явления в модерната ни литература, но и с интимно-съкровения си изповеди. Коментирайки ключовата, генеалогически построена книга за модерната литература у нас „Хр. Ботйов, П. П. Славейков, Петко Тодоров, П. К. Яво-

ров“ от 1917-а и нейното заглавие, отличаващо се със „скромна и педантична изброителност, но такива – „по немски“ сухи – са всички заглавия на д-р Кръстев, като изключим демонстративната метафора *млади и стари*“ (Кирова/Kirova 2016: 216), авторката не просто няма да спести, а напротив, съвсем целенасочено ще поднесе следния факт от характерния за онази епоха литературен бит: „В автографа към екземпляра, който подарява на Мара Белчева, авторът – вместо посвещение – изписва носталгичната си привързаност към другарите, с които е делил литературното поприще: „В тая книга аз исках да възвърна – на света и на паметта на нашите живи – милите покойници, частичка от онова душевно богатство, което получих от тях“ (Кирова/Kirova 2016: 216).

Приближавайки се към финала на „очерка“ за д-р К. Кръстев, искам да подчертая за сетен път критико-белетристичното майсторство на М. Кирова, която наистина интригуващо сюжетира – редом с естетическите явления – заплетените човешки връзки, буйните литературни нрави.

Известно е, че младият литератор започва критическата си кариера като апологет на Вазов, но постепенно, в началото предпазливо и деликатно, упреците се умножават, продиктувани от критическата „утопия“ на естетата за една модерна българска литература и култура. Докато не идва новият век и формирането на кръга „Мисъл“. Междувременно се изострят и отношенията – литературни и човешки – между жреца на индивидуализма и народния поет. Появяват се знаменитите „хуморески“ на Вазов „Доктор Джан Джан“ и „Бъдещият литературен кръжок“, зад които „... наднича образът на един амбициозен критик, представен като човек на „огромното славолубие“, „ялов педант и надута пуйка“; „грандоман, какъвто никоя лудница не е видяла“ (Кирова/Kirova 2016: 219). Разбира се, в тази „истинска безкръвна война“ (Кирова/Kirova 2016: 219) бомбардировачите стрелят с най-силните си оръжия: критикът – с рецензии, писателят – с пародии. Появява се мистификацията „Японски силуети“ на Вазов, но и язвителна рецензия за „Утро в Банки“ на Кръстев...

В крайна сметка „[о]т всички битки в българската история остава идеята *млади и стари*; тя изразява много повече от една лична вражда“ (Кирова/ Kirova 2016: 219).

Критико-портретиращите щрихи обаче не свършват дотук. Литературната историчка ще пренасочи фокуса към последвалата Първа световна война, преобърнала „представите за философия и естетика“ (Кирова/Kirova 2016: 219), грубо приземила литературните пориви, пренаредила приоритетите в личното поведение. Останал единствен след смъртта на всичките си другари от „Мисъл“, маститият „професор в сиво“, живял „живот на нравствен идеал“, ранимият осиротял инте-

лектуалец ще се завърне към човека Вазов, към авторитета на Патриарха: „... дори се опитва да възобнови някогашното им приятелство: прави визита в дома му, кани го на своята вила... В поведението на този все още петдесетгодишен човек се виждат нюанси на желанието за преоценка и равностметка на житейския път. Може би наистина е вгледан в някакво душевно отвъд“ (Кирова/ Kirova 2016: 219)...

Професорът в сиво, превърнал литературната критика в съдба.

Цялата следосвобожденска литературна история на М. Кирова има за свой фундамент литературната памет. Анализи, интерпретации, смислови обмени, междутекстови връзки, контекстуални отпратки конструират единно пространство със свой вътрешен ритъм. Но най-важното е, че из дълбините на българската словесна култура изплуват силуетите на нейните естетически стожери, дочуват се с присъщата интелектуална мощ и концептуална яснота гласовете им от диахронията на времето. Някак идейният заряд и професионалният патос на основополагащите им текстове и позиции продължават да пишат и озвучават и днешните литературноисторически разкази със силата на незаобиколим коректив. Първенстващо място сред тях по достойнство заема „херолдът на новото време“, „генералът“ на литературнокритическото поприще д-р К. Кръстев.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бланшо 2000: Бланшо, М. *Литературното пространство*. София: ЛИК. [Blanchot 2000: Blanchot, M. *Literaturnoto prostranstvo*. Sofia: LIK.]. ISBN 954-607-366-0.
- Георгиев 2017: Георгиев, Н. Към предисторията на бъдещата история на българската литература. – В: *Георгиев, Н. Избрано в два тома, т. 1*, София: Изток-Запад, 267 – 305. [Georgiev 2017: Georgiev, N. *Kam predistoriyata na badeshtata istoriya na balgarskata literatura*. – V: Georgiev, N. *Izbrano v dva toma, t. 1*, Sofia: Iztok-Zapad, 267 – 305.]. ISBN 978-619-01-0127-7.
- Дойнов 2009: Дойнов, П. *1907. Литература, автономия, канон*. София: Кралица Маб. [Doynov 2009: Doynov, P. *1907. Literatura, avtonomiya, kanon*. Sofia: Kralitsa Mab.]. ISBN 9789545330988.
- Игов 2005: Игов, С. Есеизмът на Йован Христич. Предговор. – В: *Христич, Й. Пътвания из Средиземноморието. Есета*. София: Балкани. [Igov 2005: Igov, S. *Eseizmat na Yovan Hristich. Predgovor*. – V: *Yovan Hristich. Patuvaniya iz Sredizemnomorieto. Eseta*. Sofia: Balkani.]. ISBN 9548353997.

- Кирова 2016: Кирова, М. *Българска литература от Освобождението до Първата световна война*. Част 1. София: Колибри. [Kirova 2016: Kirova, M. *Balgarska literatura ot Osvobozhdenieto do Parvata svetovna voyna*. Chast 1. Sofia: Kolibri.]. ISBN 978-619-150-851-8.
- Кирова 2018: Кирова, М. *Българска литература от Освобождението до Първата световна война*. Част 2. София: Колибри. [Kirova 2018: Kirova, M. *Balgarska literatura ot Osvobozhdenieto do Parvata svetovna voyna*. Chast 2. Sofia: Kolibri.]. ISBN 978-619-02-0156-4.
- Неделчев 2008: Неделчев, М. За 1907 година. – В: *1907. Годината на интеллигентите. Литература и автономия. Началата на модернизма*. София: Сиела. [Nedelchev 2008: Nedelchev, M. *Za 1907 godina*. – V: *1907. Godinata na inteligentite. Literatura i avtonomiya. Nachalata na modernizma*. Sofia: Siela.]. ISBN 978-954-535-495-3.
- Рикъор 2006: Рикъор, П. *Паметта, историята, забравата*. София: СОНМ. [Ricœur 2006: Ricœur, P. *Pametta, istoriyata, zabravata*. Sofia: SONM.]. ISBN 9548478714.
- Стоичкова 2018: Стоичкова, Н. Литературната история на Милена Кирова. – В: *Литературата: удоволствия и предизвикателства*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Stoichkova 2018: Stoichkova, N. *Literaturnata istoriya na Milena Kirova*. – V: *Literaturata: udovolstviya i predizvikelstva*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski.]. ISBN 978-954-07-4573-2.
- Шкловски 1988: Шкловски, В. *Художествената проза. Размисли и разбори*. София: Наука и изкуство. [Shklovski 1988: Shklovski, V. *Hudozhestvenata proza. Razmisli i razbori*. Sofia: Nauka i izkustvo.].

Prof. Antonia Velkova-Gaidarzhieva, PhD

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

Veliko Tarnovo, Bulgaria

e-mail: a.gaydarjieva@ts.uni-vt.bg

ORCID: <https://orcid.org/https://orcid.org/0000-0001-9856-5453>